

ओ३म्
अथ सत्यार्थप्रकाशः

पहिलो समुल्लासः

ओ३म् शन्नो मित्रः शं वरुणः शन्नो भवत्वयमा ।

शन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिः शन्नो विष्णुरुरुक्रमः ॥

नमो ब्रह्मणे नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मं वदिष्यामि ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ।

ओ३म् शान्तिशान्तिशान्तिः ॥ १ ॥ —तै० आ० ७।१

अर्थ—(ओ३म्) यो ओंकार शब्द परमेश्वरको सर्वोत्तम नाम हो । यसमा अ, उ र म् तीन अक्षर मिलेर एक 'ओ३म्' शब्द बनेको छ । यस एक नामबाट परमेश्वरका धेरै नाम आउँछन् । जस्तै अकारबाट विराट्, अग्नि र विश्व आदि, उकारबाट हिरण्यगर्भ, वायु र तैजस् आदि, मकारबाट ईश्वर, आदित्व र प्राज्ञ आदि नाम वाचक र ग्राहक हुन्छ । प्रकरण अनुसार यी सबै नाम परमेश्वरका नै हुन, भन्ने व्याख्या वेदादि सत्यशास्त्रहरूमा गरिएको छ ।

प्रश्न—परमेश्वर भन्दा भिन्नै अर्थ वाचक विराट् आदि नाम किन होइनन्? ब्रह्माण्ड, पृथ्वी आदि भूत, इन्द्र आदि देवता, अनि वैद्यकशास्त्रमा सुँठो आदि औषधिहरूका पनि यी नाम हुनु होइनन्?

उत्तर—हुन्, तर परमात्माका पनि हुन् ।

प्रश्न—यी नामहरूले देवहरू मात्र ग्रहण गर्छन् वा गर्दैनौं ?

उत्तर— तपाईंले ग्रहण गर्ने के प्रमाण छ ?

प्रश्न—सबै देवहरू प्रसिद्ध र उत्तम पनि छन् । यसैले म उनलाई ग्रहण गर्दछु ।

उत्तर—के परमेश्वर अप्रसिद्ध र ऊ भन्दा उत्तम पनि छ ? फेरि यी नाम परमेश्वरका पनि किन मान्दैनौं ? जब परमेश्वर अप्रसिद्ध होइन र समान पनि कोही छैन भने ऊ भन्दा उत्तम को कसरी हु सक्ला ? यसैले तपाईंको यो भनाई सत्य छैन किनभने तपाईंको यस भनाइमा धेरै दोषहरू पनि आउँछन् । जस्तै " उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितं याचत इति बाधितन्यायः । " कसैले कसैको लागि खानेकुरा अगाडि

राखेर खानुहोस् भन्दा त्यो नखाएर न भएको खानेकुरा खोज्न यताउति हिंड्ने व्यक्तिलाई बुद्धिमान् मान्न सकिन्न । किनभने त्यो व्यक्ति प्राप्त पदार्थलाई छोडी अप्राप्तका खोजीमा श्रम गर्दछ । यसले जसरी त्यो व्यक्ति बुद्धिमान् होइन, त्यस्तै तपाईंको भनाइ भयो । किनभने तपाईं यी विराट् आदि नामहरू प्रसिद्ध प्रमाण सिद्ध परमेश्वर र ब्रह्माण्ड आदि उपस्थित अर्थलाई छोडेर असम्भव र अनुपस्थित देव आदिलाई लिन श्रम गरिरहनु भएको छ, यसमा कुनै पनि प्रमाण वा युक्ति छैन । जसको जहाँ प्रकरण छ, त्यहाँ त्यहि ग्रहण गर्नु पर्छ भन्नु होला । जस्तै कसैले कसैलाई भन्यो—' हे भृत्य, त्वं सैन्धवमानय ' अर्थात् तँ सैन्धव लिएर आईन । तब उसले समय अर्थात् प्रकरण हेर्नु पर्छ । किनभने सैन्धव नाम दुई पदार्थको छ, एक घोडाको र अर्को नूनको । आफ्नो मालिकको जाने समय भए घोडा र खाने समय भए नून ल्याउनु उचित हुन्छ । हिंड्ने वेलामा नून र खाने वेलामा घोडालाई ल्याएमा त्यसको मालिक रिसाएर भन्नेछ—तँ मूर्ख रहेछस् । हिंड्नेवेलामा नून र खाने समयमा घोडा ल्याउनुको के तात्पर्य थियो ? तँ प्रकरण जान्ने रहेनछस् । नत्र जुन घेला जे ल्याउनु पर्ने हो त्यही ल्याउँथिस् । तँले प्रकरणको विचार गर्नु आवश्यक थियो । त्यो तँले गरिनस् । यसैले तँ मूर्ख होस्, मेरो अगाडिबाट गइहाल् । यसबाट के सिद्ध भयो भने जहाँ जुन पदार्थ ग्रहण गर्नु उचित हुन्छ त्याहाँ त्यसैको अर्थ लिनु पर्छ । यस्तै हामी र तपाईं सबैले मात्र गर्नुपर्छ ।

अथ मन्त्रार्थः

ओं खम्ब्रह्म ॥ १ ॥

—यजुर्वेद ४०।१७

हेर्नुहोस्, वेदमा यस्ता प्रकरणमा 'ओम्' आदि परमेश्वरका नाम छन् ।

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

—छान्दोग्य उपनिषत् १।१

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यान्म् ॥ ३ ॥

—माण्डूक्य

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥ ४ ॥

—कठोपनिषत्, वल्ली २। नं० १५

प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।

रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ ५ ॥

एतमग्निं वदन्त्येके मनुमन्ये प्रजापतिम् ।

इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ६ ॥

—मनुस्मृति १२।१२२-१३२

स ब्रह्मा स विष्णुः स रुद्रस्स शिवस्सोऽक्षरस्स परमः स्वराट् ।

स इन्द्रस्स कालाग्निस्स चन्द्रमाः ॥ ७ ॥

—कैवल्य उपनिषत् (तै० उ० ३।१८)

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यस्स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ८ ॥

—ऋग्वेदे मण्डले १।सूक्त १६४।मन्त्र ४६ ॥

भूरसि भूमिर्स्यर्दितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धृत्री ।

पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृह पृथिवीं मा हिंसीः ॥ ९ ॥

—यजुर्वेद अध्याय १३।मन्त्र १८ ॥

इन्द्रो महां रोदसी पप्रथच्छ्व इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।

इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि येमिर इन्द्रे स्वानास इन्दवः ॥ १० ॥

—सामवेद प्रपाठक ७।त्रिक ८।मन्त्र २ ॥

प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशे ।

यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ११ ॥

—अथर्ववेदे काण्ड ११।प्रपा० २४।अ० २।मं० १ ॥

अर्थ—यस्ता प्रमाणहरूमा ओङ्कारादि नामहरूबाट परमात्मा हुन्छ भन्नु नै यी प्रमाणहरूलाई यहाँ लेख्नुको उद्देश्य हो। तथा परमेश्वरको कुनै पनि नाम निरर्थक छैन, जस्तो लोकमा दरिद्री आदि धर्मपति आदि नाम हुन्छन्। यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने कतै गौणिक, कतै कार्मिक र कतै स्वाभाविक अर्थका वाचक हुन्छन्।

‘ओम्’ आदि नाम सार्थक हुन्। जस्तै—(ओं खं.) ‘अवतीत्योम्, आकाशमिव व्यापकत्वात् खम्, सर्वोभ्यो बृहत्वाद् ब्रह्म, रक्ष गर्ने हुनाले ‘ओ३म्,’ आकाशजस्तै व्यापक हुनाले ‘खम्’ र सबैभन्दा ठूलो हुनाले ‘ब्रह्म,’ ईश्वरका नाम हुन् ॥ १ ॥

(ओमित्ये०) ‘ओम्’ जसको नाम हो र जो कहिल्यै नष्ट हुदैन, उसैको उपासना गर्नु उचित छ, अरूको होइन ॥ २ ॥

(ओमित्ये०) वेदादि सबै शास्त्रमा परमेश्वरको मुख्य र आफ्नो नाम ‘ओ३म्’ भनिएको छ, अरू सबै गौणिक नाम हुन् ॥ ३ ॥

(सर्वे वेदा०) सबै वेद र धर्मानुष्ठानरूपी तप जसलाई भन्ने र

मात्रे गर्छन्, जसलाई प्राप्तगर्ने इच्छाले ब्रह्मचर्याश्रम पालन गरिन्छ, उसको नाम ‘ओ३म्’ हो ॥ ४ ॥

(प्रशासिता) सबैलाई शिक्षा दिने, सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म, स्वप्रकाश-स्वरूप र समाधिस्थ बुद्धिले मात्र जान्न सकिने तत्वलाई परमपुरुष जान्नु पर्छ ॥ ५ ॥

र स्वप्रकाश हुनाले ‘अग्नि,’ विज्ञान स्वरूप हुनाले ‘मनु,’ सबैको पालन गर्नाले ‘प्रजापति,’ परम ऐश्वर्यवान् हुनाले ‘इन्द्र,’ सबैका जीवनको मूल हुनाले ‘प्राण’ तथा सदा व्यापक हुनाले ‘ब्रह्म,’ परमेश्वरका नाम हुन् ॥ ६ ॥

(स ब्रह्मा स विष्णु०) सारा जगत् बनाउनाले ‘ब्रह्मा,’ सर्वत्र व्यापक हुनाले ‘विष्णु।’ दुष्टलाई दण्ड दिई रुवाउनाले ‘रुद्र,’ मङ्गलमय र सबैको कल्याण गर्ने हुनाले ‘शिव,’ ‘यः सर्वमश्नुते न क्षरति न विनश्यति तदक्षरम्’ सर्वत्र व्याप्त अविमाशी हुनाले ‘अक्षर,’ ‘यः स्वयं राक्षति स स्वराट्’ स्वयं प्रकाशरूप हुनाले ‘स्वराट्’ र ‘योऽग्निरिव कालः कलयिता प्रलयकर्ता स कालाग्नीश्वरः’ प्रलयमा सबैको काल र कालको पनि काल हुनाले ‘कालाग्नि,’ परमेश्वरका नाम हुन् ॥ ७ ॥

(इन्द्रं मित्रं०) जो एक अद्वितीय सत्य ब्रह्म वस्तु हो उसैका इन्द्र आदि सब नाम हुन्। ‘द्युषु शुद्धेषु पदार्थेषु भवो दिव्यः, शोभानानि पर्णानि पालनानि पूर्णानि वा यस्य सः सुपर्णः यः गुर्वात्मा स गरुत्मान्, यो मातरिश्वा वायुरिव बलवान् स मातरिश्वा’ प्रकृति आदि दिव्य पदार्थहरूमा व्याप्त हुनाले ‘दिव्य,’ उत्तम पालन र पुर्ण कर्म हुनाले ‘सुपर्ण,’ आत्मा र स्वरूप महान् हुनाले ‘गरुत्मान्’ र वायु जस्तै अनन्त बनवान् हुनाले ‘मातरिश्वा,’ परमेश्वरका नाम हुन्। बाँकी नामहरूको अर्थ पछि लेखिने छ ॥ ८ ॥

(भूरसि भूमिरसि०) ‘भवन्ति भूतानि यस्या सा भूमिः’ सबै भूत अर्थात् प्राणिहरू हुने हुनाले ईश्वरको नाम ‘भूमि’ हो। शेष नामहरूको अर्थ पछि लेखिनेछ ॥ ९ ॥

(इन्द्रो महां०) यम मन्त्र ‘इन्द्र’ परमेश्वरकै नाम हुनाले प्रमाणको लागि यहाँ लेखेको हो ॥ १० ॥

(प्राणाय) जस्तै प्राणको अधीन सारा शरीर र इन्द्रियहरू हुन्छन् त्यस्तै परमेश्वरको अधीन सम्पूर्ण जगत् रहन्छ ॥ ११ ॥

उक्त प्रमाणहरूवारे ठीक ठीक अर्थ जान्नाले यी नामहरूबाट

परमेश्वरकै ग्रहण हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। 'ओ३म्' र 'अग्नि' आदि नामका मुख्य अर्थले परमेश्वरनै बुझिन्छ। जसरी व्याकरण निरुक्त, ब्राह्मण, सूत्र आदि ऋषिमुनिहरूका व्याख्याबाट परमेश्वरकै अर्थ लिइएको बुझिन्छ, त्यस्तै सबैले बुझ्नु उचित छ। तर 'ओ३म्' परमात्माको मात्र नाम हो र 'अग्नि' आदि नामहरूबाट परमेश्वरको अर्थ लिन प्रकरण र विशेषण नियमकारक हुन। जहाँ जहाँ स्तुति, प्रार्थना, उपासना, सर्वज्ञ, व्यापक, शुद्ध, सनातन र सृष्टिकर्ता आदि विशेषण लेखिएका छन्, त्यहाँ त्यहाँ यी नामहरूबाट परमेश्वरकै अर्थ लाग्छ भन्ने कुरा यसबाट सिद्ध हुन्छ। अनि—

ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च
मुखाद्ग्निरजायत । तस्माद् देवा अजायन्त ॥ पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥

—यजु० अ० ३१। मं० ५, १२, ९, ५

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः ।
वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः ।
ओषधिभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा एष
पुरुषोऽन्नरसमयः ।

—यो तैत्तिरीयोपनिषद्को वचन हो।

यस्ता प्रमाणहरूमा विराट्, पुरुष, देव, आकाश, वायु, अग्नि, जल, भूमि आदि नाम लौकिक पदार्थका हुन्। किनभने उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय, अल्पज्ञ, जड, दृश्य आदि विशेषण समेत लेखिएको भएमा परमेश्वरको अर्थ लाग्दैन। ईश्वर उत्पत्ति आदि कार्यबाट अलग र उक्त मन्त्रहरूमा उत्पत्ति आदि कार्य भएको देखिन्छ।

त्यसैले यहाँ विराट् आदि नामबाट परमात्माको अर्थ नलिई संसारी पदार्थहरूबारे अर्थ लिइन्छ। सर्वज्ञ आदि विशेषण भएमा परमात्माको र इच्छा द्वेष, प्रयत्न, सुख, दुःख तथा अल्पज्ञ आदि विशेषण भएमा जीवको अर्थ लाग्छ भन्ने कुरा सर्वत्र बुझ्नुपर्छ। परमेश्वर जन्म मरण कहिल्यै नहुने हुनाले विराट् आदि नाम र जन्म आदि विशेषणहरूबाट जगत्का जड र जीव आदि पदार्थहरूबारे अर्थ लिनु उचित हुन्छ, परमेश्वरको होइन। अब तल लेखिएका प्रमाणबाट कसरी विराट् आदि नामले परमेश्वर ग्रहण हुन्छ भन्ने कुरा जान्नु पर्छ।

अथ ओंकारार्थः

'वि' उपसर्ग पूर्वक 'राजू दीप्तौ' धातुमा 'क्व' प्रत्यय गर्नाले 'विराट्' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यो विविधं नाम चराऽचरं जगद्राजयति प्रकाशयति स विराट्' अनेक प्रकारको जगत्लाई प्रकाशित गर्नाले

'विराट्' नाम परमेश्वर को हो।

'अञ्चु गतिपूजनयोः' गत्यर्थक अग, अगि र इण् धातुबाट 'अग्नि' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'गतेस्त्रयोओऽर्थाः ज्ञानं गमनं प्राप्तिश्चेति । पूजनं नाम सत्कारः । 'योऽञ्चति अच्यतेऽगत्यङ्गत्यति सोऽयमग्निः' जो ज्ञानस्वरूप, सर्वज्ञ, जान्न, प्राप्त गर्न र पूजा गर्न योग्य छ, यसैले त्यस परमेश्वरको नाम 'अग्नि' हो।

'विश प्रवेशने' यस धातुबाट 'विश्व' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'विशान्ति प्रविष्टानि सर्वाण्याकशादीनि भूतानि यस्मन् । यो वाऽऽकाशादिषु सर्वेषु भूतेषु प्रविष्टः स विश्व ईश्वरः' जसमा आकाशादि सब भूत रहेका छन् वा जो व्याप्त भई यिनीहरूमा प्रविशष्ट भैरहेको छ, यसैले त्यस परमेश्वरको नाम 'विश्व' हो। इत्यादि नामहरूको ग्रहण ओंकारको 'अ' बाट मात्र हुन्छ। 'ज्योतिर्वै हिरण्यं तेजो वै हिरण्यमित्यैतरेय-शतपथब्राह्मणे' 'यो हिरण्यानं सूर्यादिनां तेजसां गर्भं उत्पत्तिर्हिमन्तमधि-करणं सं हिरण्यगर्भः' जसमा सूर्य आदि तेजस्वी लोक उत्पन्न भई जुन ईश्वरमा आधारित हुन्छन् अथवा जो सूर्य आदि तेजः स्वरूप पदार्थहरूको गर्भ अर्थात् उत्पत्ति र निवासस्थान हो यसैले त्यस परमेश्वरको नाम 'हिरण्यगर्भ' हो। यसमा यजुर्वेदको मन्त्र प्रमाण छ—

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

—यजुर्वेद १३।४

इत्यादि ठाउँहरूमा 'हिरण्यगर्भ' ले परमेश्वरकै अर्थ लाग्छ।

'वा गति गन्धनयोः' यस धातुबाट 'वायु' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'गन्धनं हिंसनम् । यो वाति चराचरञ्जगद्धरति बलिनां बलिष्ठः स वायुः' जो चर र अचर जगत्को धारण, जीवन र प्रलयको कारण हो तथा सबै बलवान्हरूभन्दा बलियो छ यसैले त्यस ईश्वरको नाम 'वायु' हो। 'तिज निशाने' यस धातुबाट 'तेज' स यसैलाई तद्धित गर्नाले 'तैजस' शब्द सिद्ध हुन्छ। जो आफैं प्रकाशित र सूर्य आदि लोकहरूको प्रकाशक छ यसैले त्यस ईश्वरको नाम 'तौजस' हो। इत्यादि नामहरूको अर्थ 'उ' कारबाट मात्र लिइन्छ।

'ईश ऐश्वर्ये' यस धातुबाट 'ईश्वर' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'य ईष्टे सर्वैश्वर्यवान् वर्त्तते स ईश्वरः' सत्य विचारशील ज्ञान र अनन्त ऐश्वर्य हुनाले त्यस परमात्माको नाम 'ईश्वर' हो।

‘दो अवखण्डने’ यस धातुबाट ‘अदिति’ र यसैमा तद्धित प्रत्यय जोड्दा ‘अदित्य’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘न विद्यते विनाशो यस्य सोऽयमदितिः, ‘अदितिरेव आदित्यः’ जसको कहिल्यै विनाश हुदैन त्यसै ईश्वर ‘आदित्य’ नाम हो।

‘ज्ञा अवबोधने’ ‘प्रो’ उपसर्गपूर्वक यस धातुबाट ‘प्रज्ञ’ र यसैमा तद्धित प्रत्यय लगाउँदा ‘प्राज्ञ’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः प्रकृष्टतया चराऽचरस्य जगतो व्यावहारं जानाति स प्रज्ञः, प्रज्ञ एव प्राज्ञः’ जो भ्रान्तिरहित ज्ञानयुक्त सम्पूर्ण जडचेतनजगत्को र व्यवहार जस्ताको त्यस्तै जान्दछ, यसैले ईश्वरको नाम ‘प्राज्ञा’ हो। इत्यादि नामहरूको अर्थ ‘म’ कारबाट लिइन्छ। जसरी एक एक मात्राबाट तीन तीन अर्थको यहाँ व्याख्या गरिएको छ त्यसैगरी ओंकारबाट अरू नामहरू अर्थ पनि जानिन्छ।

‘शत्रो मित्रः शं वरुषः०’ यस मन्त्रमा रहेका ‘मित्र’ आदि नाम पनि परमेश्वरका हुन्। किनभने स्तुति, प्रार्थना, उपासना आदि श्रेष्ठ हुनेकै गरिन्छ गुण, कर्म, स्वाभाव र सत्य सत्य व्यावहारहरूमा सबैभन्दा सर्वोत्तम हुनेलाई श्रेष्ठ भनिन्छ। त्यसमा पनि सर्वश्रेष्ठलाई परमेश्वर भनिन्छ। जसको तुल्य न कोही थियो, न छ, न हुनेछ। तुल्य नभएपछि त्यो भन्दा उत्तम हुने कुरै छैन। सत्य, न्याय, दया, सर्वसामर्थ्य र सर्वज्ञत्व आदि परमेश्वरका अनन्त गुणहरू अरूकुनै जड पदार्थ वा जीवमा छैनन्। सत्य पदार्थका गुण, कर्म, स्वभाव पनि सत्य नै हुन्छन्। यसैकारण मानिसले परमेश्वरकै स्तुति, प्रार्थना र उपासना गर्नु तथा परमेश्वर बाहेक कसैको कहिल्यै नगर्नु उचित हुन्छ। किनभने ब्रह्मा, विष्णु, महादेव नामक पूर्वज विद्वान् महानुभावहरू, दैत्य एतेषु आदि निकृष्ट मनुष्य र अरू साधारण मानिसहरूले समेत परमेश्वरमा नै विश्वास गरेर उसैको स्तुति, प्रार्थना र उपासना गर्ने गरेका थिए र त्यस बाहेक अरू कसैको गरेका थिएनन्। त्यस्तै हामी सबैले पनि गर्नु पर्छ। यसैको विशेष विचार मुक्ति र उपासना विषय गरिने छ।

प्रश्न—मित्र आदि नामले सखा र इन्द्र आदि देवताहरूको प्रसिद्ध व्यवहार देखिनाले उनैको अर्थ लिनु राम्रो हुन्छ ?

उत्तर—यहाँ उनीहरूको अर्थ लिनु उचित हुन्न। किनभने कुनै व्यक्ति यौटाको मित्र, अर्काको शत्रु र कसैप्रति उदासीन पनि हुन सक्दछ। त्यसैले मित्र आदि शब्दको मुख्य अर्थबाट सखा आदिको अर्थ लिन सकिन्न। तर परमेश्वर सबै जगत्का नश्चित मित्र, न कसैको

शत्रु न कसैदेखि उदासीन छ। यस बाहेक कुनै पनि जीव कहिल्यै यस्तो हुन सक्तैन। यसैले यहाँ परमात्माको मात्र ग्रहण हुन्छ। गौण अर्थमा भने मित्र आदि शब्दले सुहृद् आदि मानिसहरू भन्ने ग्रहण हुन्छ।

‘जिमदा स्नेहने’ यस धातुमा औणादिक ‘क्त्र’ प्रत्यय लगाउँदा ‘मित्र’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘मेद्यति स्निहति स्निहते वा स मित्रः’ सबैसँग स्नेह गर्ने र सबैबाट स्नेह गरिने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘मित्र’ हो।

‘वृञ् वरणे वर ईप्सायाम्’ ही धातुहरूमा उणादि ‘उन्’ प्रत्यय लगाउँदा ‘वरुष’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः सर्वान् शिष्टान् मुमुक्षुधर्मात्मनो वृणोत्यथवा यः शिष्टैर्मुमुक्षुभिर्धर्मात्मभिर्वियते वर्थ्यते वा वरुणः’ आत्मयोगी विद्वान्मुक्तिको इच्छा गर्ने, उक्त र धर्मात्माहरूलाई स्वीकार गर्ने अथवा शिष्टैर्मुमुक्षुः’ मुक्त र धर्मात्माहरूद्वारा ग्रहण गरिने ईश्वरको नाम ‘वरुण’ हो। अथवा ‘वरुणो नाम वर; श्रेष्ठः’ सबै भन्दा उत्तम हुनाले परमेश्वरको नाम ‘वरुण’ हो।

‘ऋ गतिप्रापणयोः’ यस धातुबाट ‘यत्’ प्रत्यय जोड्दा ‘अर्य्य’ शब्द सिद्ध हुन्छ। अनि ‘अर्य्य’ पूर्वक ‘माडमाने’ यस धातुबाट ‘कनिन्’ प्रत्यय थप्दा ‘अर्य्यमा’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘योऽर्य्यान् स्वामिनो न्यायाधीशान् मिमीते मान्याय् करोतिसोऽर्य्यमा’ सत्य र न्याय गर्ने मानिसहरूको लागि मान्य र पाप-पुण्य गर्नेलाई त्यसको फलको ठीक—ठीक व्यवस्था गर्नाले त्यस ईश्वरको नाम ‘अर्य्यमा’ हो।

‘इदि परमैश्वर्ये’ यस धातुमा ‘रन्’ प्रत्यय लगाउँदा ‘इन्द्र’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘य इन्दति परमैश्वर्यवान् भवति स इन्द्रः परमेश्वरः’ अखिल ऐश्वर्ययुक्त हुनाले परमात्माको नाम ‘इन्द्र’ हो।

‘बृहत्’ शब्द पूर्वक ‘पा रक्षणे’ यस धातुमा ‘डति’ प्रत्यय, बृहत्को तकारको लोप र ‘सुट्’ आगम हुँदा ‘बृहस्पति’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यो बृहतामाकाशादीनां पतिः स्वामी पालयिता स बृहस्पतिः’ जो ठूलाहरूभन्दा पनि ठूलो र ठूला आकाश आदि ब्रह्मण्डहरूको स्वामी छ, त्यसैले त्यस परमेश्वरको नाम ‘बृहस्पति’ हो।

‘विष्णु वयाप्तौ’ यस धातुबाट ‘नु’ प्रत्यय भएर ‘विष्णु’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘वेवेष्ट व्याप्नोति चराऽचरं जगत् स विष्णुः’ चर तथा अचररूप जगत्मा व्यापक हुनाले परमात्माको नाम ‘विष्णु’ हो।

‘उरुर्महान् क्रमः पराक्रमो यस्य स उरुक्रमः’ अनन्त पराक्रमयुक्त हुनाले परमात्माको नाम ‘उरुक्रम’ हो।

जो परमात्मा (उरुक्रमः) महापराक्रमयुक्त, (मित्रः) सबैको मित्र, विरोधरहित छ त्यो (शम्) सुखकारक, (वरुणः) सर्वोत्तम, (शम्) सुखस्वरूप, (अर्यमा) (शम्) सुखप्रचारक, (इन्द्रः) (शम्) सकल ऐश्वर्यदायक, (बृहस्पति) सबैको अधिष्ठाता, (शम्) विद्याप्रद र (विष्णुः) सर्वध्यापक परमेश्वर हो। यस्तो परमात्मा (नः) हामी सबैको कल्याण गर्ने (भवतु) होओस्।

(वायो ते ब्रह्मणे नमोऽस्तु) ‘बृह बृहि वृद्धौ’ यी धातुबाट ‘ब्रह्म’ शब्द सिद्ध भएको छ। जो परमात्मा सबैभन्दा माथि विराजमान, सबैभन्दा ठूलो, अनन्त बलशाली छ, त्यस ब्रह्मलाई हामी नमस्कार गर्दछौं। हे परमेश्वर! (त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि) तिमीनै अन्तर्यामी रूपले प्रत्यक्ष ब्रह्मा हो। (त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि) म तिमीलाई नै प्रत्यक्ष ब्रह्म भन्दछु, किनभने तिमी सर्वत्र व्याप्त भई सबैलाई सदा प्राप्त हुन्छौं।

(ऋतं वदिष्यामि) वेदमा जो तिम्रो यथार्थ आज्ञा छ, त्यसैको म सबैका लागि उपदेश र आचरण पनि गर्नेछु। (सत्यं वदिष्यामि) सत्य बोल्ने, सत्य मान्ने र सत्य व्यवहार नै गर्नेछु। (तन्मामवतु) तिमी मेरो रक्षा गर। (तद्भक्तारमवतु) तिमी सत्यवक्त मेरो रक्षा गर, जसबाट तिम्रो यात्रामा मेरो बृद्धि स्थिर होस् विरुद्ध नै अधर्म हो। ‘अधर्म मामपतु वक्तारम्’ यो दोहोरो पाठ अधिक अर्थको निमित्त हो जस्तै— ‘कश्चित् कञ्चित् प्रति बदतित्वं ग्रामं गच्छ’ यसमा दुई पटक क्रियाको उच्चारण गर्नाले तिमी छिटै गाउँ जाऊ भन्ने अर्थ हुन्छ, त्यस्तै यहाँ मेरो रक्षा अवश्य गर अर्थात् धर्ममा सदा तत्पर र अधर्मदेखि घृणा सदा गरूँ यस्तो कृपा ममाथि गर, म तिम्रो ठूला उपकार मान्नेछु। (ओ३म् शान्तिः शान्तिः शान्तिः)

यसमा तीन पटक शान्ति पाठको प्रयोजन—त्रिविधताप अर्थात् संसारमा तीन प्रकारका दुःख छन्। पहिलो—‘आध्यात्मिक’ आत्मा र शरीरमा अविद्या, राग, द्वेष, मूर्खता, ज्वर, पीडा आदि दोस्रो—आधिभौतिक—शत्रु, व्याध्र सर्प आदिबाट प्राप्त हुने, तेस्रो—‘आधिदैविक—अतिवृष्टि, अतिशीत, अति उष्णता, मन र इन्द्रियहरू अशान्ति आदिबाट हुने यी तीन प्रकारका क्लेशबाट तिमी हामीलाई बचाएर कल्याणकारक कर्ममा सदा लगाई राख। किनभने तिमी नै

कल्याणस्वरूप, सब संसारका कल्याणकर्ता र धार्मिक मुमुक्षुहरूलाई कल्याणका दाता हो। यसैले तिमी स्वयं आफ्नो करुणाबाट सबै जीवहरूका हृदयमा प्रकाशित भई देऊ, जसबाट सबै जीव धर्म आचरण र अधर्म त्याग गरेर परम आनन्द प्राप्त गरून् र दुःखबाट पृथक् रहून्।

‘सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च’ यस यजुर्वेदको वचन (७।४२) अनुसार ‘जगत्’ प्राणी चेतन र जंगम अर्थात् हिंडुल गर्ने, ‘तस्थुषः’ अप्राणि अर्थात् स्थावर जड अर्थात् पृथ्वी आदि सबैको आत्मा हुनाले अनि प्रकाशस्वरूप, सबैमा प्रकाश गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘सूर्य’ हो।

‘अत सातत्यगमने’ यस धातुबाट ‘आत्मा’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘योऽतति व्याप्नोति स आत्मा’ जो सब जीव आदि जगत्मा निरन्तर व्याप्त भई रहेको छ। ‘परश्चासावात्मा च य आत्मभ्यो जीवेभ्यः सूक्ष्मेभ्यः परोऽतिसूक्ष्मः स परमात्मा’ सबै जीव आदि भन्दा उत्कृष्ट, जीव, प्रकृति र आकाशभन्दा पनि अतिसूक्ष्म तता सबै जीवहरूको अन्तर्गामी आत्मा हुनाले ईश्वरको नाम ‘परमात्मा’ हो।

सामर्थ्य हुनेलाई ‘ईश्वर’ भनिन्छ। ‘य ईश्वरेषु समर्थेषु परमः श्रेष्ठः स परमेश्वरः’ जो ईश्वर अर्थात् समर्थहरूमा समर्थ, जसको तुल्य कोही पनि छैन त्यसको नाम ‘परमेश्वर’ हो।

‘षुज् अभिषवे, षूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ यी धातुबाट ‘सविता’ शब्द सिद्ध हुन्छ।

अभिषवः प्राणिगर्भविमोचनं चोत्पादनम्। यश्चराचरं जागत् सुनोति सूते वोत्पादयति स सविता परमेश्वरः’ सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्ति गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाममा ‘सविता’ हो।

‘दवु क्रिडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतषु’ यस धातुबाट ‘देव’ शब्द सिद्ध हुन्छ। (क्रिडा) शुद्ध जगत्लाई खेलाउने, (विजिगीषा) धार्मिकहरूलाई जिताउने चाहने, (व्यवहार) सबै चेष्टाका साधन—उपसाधनहरू दिने, (द्युति) स्वयं प्रकाशस्वरूप, सबैको प्रकाशक, (स्तुति) प्रशंसा गर्न योग्य, (मोद) स्वयं आनन्दस्वरूप, अरूलाई आनन्द दिने, (मन) मदोन्मत्तहरूलाई दण्डित गर्न, (स्वप्न) सबैलाई सुताउन रात्रि र प्रलय गर्ने, (कान्ति) कामना गर्न योग्य र (गति) ज्ञानस्वरूप हुनाले परमेश्वरको नाम ‘देव’ हो। अथवा ‘यो दीव्यति क्रिडति स देवः’ जो आफ्नै स्वरूपमा आफैं आनन्दले क्रिडा गर्छ अथवा कसैको सहायता बिना खेले जस्तै सहज

स्वभावले सारा संसारलाई बनाउँछ अथवा सबै क्रिडाको आधार छ, 'विजिगीयते स देवः' जो सबैलाई जित्ने र स्वयं अजेय अर्थात् जसलाई कसैले जित्न सक्तैन, 'व्यवहारयति स देवः' जो न्याय र अन्यायरूप व्यवहारलाई जान्ने र जनाउने, 'यश्चराचरं जगत् द्योतयति' जो सबैको प्रकाशक, 'यः स्तूते स देवः' जो सबैको प्रशंसायोग्य र अबि-ध यो मोदयति स देवः' जो आफू आनन्दस्वरूप र अरूलाई आनन्द दिने तथा जसलाई दुःखको लेश पनि छैन, 'यो माद्यति स देवः' जो सधैं हर्षित, शोकरहित, अरूलाई हर्षित गर्ने र दुःखदेखि पृथक् राख्ने छ 'यः स्वापयति स देवः' जो प्रलयकालमा सबैलाई अव्यक्तमा सुताउँछ, 'यः कामयते काम्यते वा स देवः' जसका काम सत्य छन् र जसको प्राप्तिको कामना सबै शिष्टजन गर्दछन्, अनि 'यः गच्छति गम्यते ना स देवः' जो सबैम व्याप्त र जान्न योग्य छ, यसै कारण परमेश्वरको नाम 'देव' हो।

'कुबि आच्छादने' यस धातुबाट 'कुबेर' शब्द सिद्ध हुन्छ 'यः सर्व कुम्बति स्वव्याप्तयाच्छदयति स कुबेरो जगदीश्वरः' व्यापक भई सबैलाई ढाक्ने हुनाले परमेश्वरको नाम 'कुबेर' हो।

'पृथु विस्तारे' यस धातुबाट 'पृथिवी' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यः पर्थचि सर्व जगद्धिस्तृणाति तस्मात् स पृथिवी' सब विस्तृत जगत्को विस्तार गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम 'पृथिवी' हो।

'जल धातने' यस धातुबाट 'जल' शब्द सिद्ध हुन्छ ॥ 'जलति घातयति दुष्टान्, संघातयति अव्यक्तपरमाण्वादीन् तद जल' दुष्टाहरूलाई ताडन गर्ने अनि अव्यक्त र परमाणुहरूलाई अयोन्य संयोग वा वियोग गर्ने हुनाले परमात्माको नाम 'जल' हो।

'काश्रु दीप्तौ' यस धातुबाट 'आकाश' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यः सर्वतः सर्व जगत् प्रकाशयति स आकाशः' सबैतिरबाट जगत् प्रकाशक हुनाले परमात्माको नाम 'आकाश' हो।

'अद् भक्षणे' यस धातुबाट 'अन्न' शब्द सिद्ध हुन्छ।

अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते।

अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः ॥

—तैत्ति० उपनि०

अत्ता चराऽचरग्रहणात्। यो व्यासमुनिकृत शरीरकसूत्र हो। सबैलाई आफूभित्र राख्ने र सबैले ग्रहण गर्न योग्य चराचर जगलाई ग्रहण गर्ने हुनाले ईश्वरको नाम 'अन्न', 'अन्नाद', र 'अत्ता' हुन्। यसमा तीन

पटक पाठ आदरको लागि हो। जस्तै दुग्धीको फूलमा कीरा जन्मने, मर्ने र त्यसैमा नासिने गर्छन् त्यस्तै परमेश्वरमा यो सारा जगत्को अवस्था छ।

'वस निवासे' यस धातुबाट 'वसु' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'वसन्ति भूतानि यस्मिन्नथवा यः सर्वेषु वसति स वसुरीश्वरः' जसमा सब आकाशदि भूत बस्छ यसैले त्यस परमेश्वरको नाम 'वसु' हो।

'रुदिर् अश्रु विमोचने' यस धातुबाट 'णिच्' प्रत्यय हुँदा 'रुद्र' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यो रोदयत्यन्यायकारिणो जनान् स रुद्रः' दुष्ट कर्म गर्नेहरूलाई रुवाउनाले परमेश्वरको नाम 'रुद्र' हो।

यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति, यद्वाचा वदति तत, कर्मण करोति, यत् कर्मणा करोति तदभिस्मपद्यते।

यो यजुर्वेदग्रहणको वचन हो। जीव जसको ध्यान मनले गर्छ, त्यही वाणीले बोल्दछ, जे बोल्दछ त्यही कर्म गर्छ र कर्मले जे गर्दछ, त्यसैले प्राप्त गर्छ। यसबाट जुन जीव जस्तो कर्म गर्छ त्यस्तै फल पाउँछ भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ। जब दुष्टकर्म गर्ने जीव ईश्वरको न्यायरूप व्यवस्थाले दुःखरूप फल पाउँछन्, रुन्छन् र यसै प्रकार ईश्वर उनीहरूलाई रुवाउँछ। यसैले परमेश्वरको नाम 'रुद्र' हो।

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

—मनु० अ० १ श्लोक १०

जल र जीवहरूको नाम नारा हो। ती जसका अयन अर्थात् निवासस्थान हुन्, यसैले सबै जीवहरूमा व्यपक परमात्माको नाम 'नारायण' हो।

'चदि आहृदे' यस धातुबाट 'चन्द्र' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यश्चन्दति चन्दयति वा स चन्द्रः' आफू आनन्द स्वरूप स सबैलाई आनन्दित पार्ने हुनाले ईश्वरको नाम 'चन्द्र' हो।

'मगि गत्यर्थक' धातुबाट 'मङ्गलच' यस सूत्रबाट 'मङ्गल' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यो मङ्गतेइ मङ्गयति वा स मङ्गलः' स्वयं मङ्गलस्वरूप भई सारा जीवहरूको मङ्गलको कारण हुनाले परमेश्वरको नाम 'मङ्गल' हो।

'बुध अवगमने' यस धातुबाट 'बुध' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यो बोध्यते बुध्यते वा स बुधः' स्वयं बोधस्वरूप भई सारा जीवहरूको बोधको कारण हुनाले परमेश्वरको नाम 'बुध' हो।

‘बृहस्पति’ शब्दको अर्थ भनिसकियो ।

‘ईशुचिर् पूतिभावे’ यस धातुबाट ‘शुक्र’ शब्द सिद्ध भएको छ ।
‘यः शुच्यति शोचयति वा स शुक्रः’ जो अत्यन्त पवित्र छ र जसको सङ्गबाट जीव पनि पवित्र हुन्छ यसैले ईश्वरको नाम ‘शुक्र’ हो ।

‘चर गतिभक्षणयोः’ यस धातुबाट ‘शनैस्’ अव्यय उपपद लगाउँदा ‘शनैश्चर’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यः शनैश्चरति स शनैश्चरः’ सबैमा सहजै प्राप्त र धैर्यवान् हुनाले परमेश्वरको नाम ‘शनैश्चर’ हो ।

‘रह त्यागे’ यस धातुबाट ‘राहु’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यो रहति परित्यजति दुष्टान् राहयति त्याजयति स राहुरीश्वरः’ जो एकान्त स्वरूप छ अर्थात् जसको स्वरूपमा अर्को पदार्थ संयुक्त छैन, जो दुष्टलाई छोडने र अरूलाई दष्टदेखि छुटाउने छ, त्यसैले परमेश्वरक नाम ‘राहु’ हो ।

‘कित निवासे रोगापनयने च’ यस धातुबाट ‘केतु’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘य केतयति चिकित्सति वा स केतुरीश्वरः’ सब जगत्को निवासस्थान, रोगरहित र मुमुक्षुहरूलाई मुक्ति समयमा सबै रोगबाट छुटाउने हुनाले परमात्माको नाम ‘केतु’ हो ।

‘यज देवपुजासङ्गतिकरणदानेषु’ यस धातुबाट ‘यज्ञ’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ यो ब्रह्मण ग्रन्थको वचन हो । ‘यो यजति विद्वद्भिरिज्यते वा स यज्ञः’ जो जगत्का सम्पूर्ण पदार्थलाई संयुक्त गर्छ, सब विद्वान्हरूको पूज्य छ, जो ब्रह्मा देखि सबै मुनिहरूको पूज्य थियो र रहने छ, अनि सर्वत्र व्याप्त छ, त्यस्तो परमात्माको नाम ‘यज्ञ’ हो ।

‘हु दानाऽदनयोः, आदाने चेत्येक’ यस धातुबाट ‘होता’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यो जुहोति स होता’ जीवहरूलाई दिन योग्य पदार्थ दिने र ग्रहण गर्न योग्य ग्रहण गर्ने हुनाले ईश्वरको नाम ‘होता’ हो ।

‘बन्ध बन्धने’ यसबाट ‘बन्धु’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यः स्वस्मिन् चराऽचरं जगद् बध्नाति बन्धुवद्धर्मात्मां सुखाय सहाये वर्तते स बन्धुः’ जसले सब लोकलोकान्तरलाई आफूम नियमबद्ध गरेको छ र सहोदर समान सहायता छ—यसैले आ-आफनो परिधि वा नियमको कसैले उल्लंङ्घन गर्न सक्तैन । जसरी दाजु-भाई एक अर्काको सहायक हुन्छन्, त्यस्तै परमेश्वर पनि पृथ्वी आदि लोकलाई धारण, रक्षण र सुख दिने हुनाले उसको नाम ‘बन्धु’ हो ।

‘पा रक्षणे’ यस धातुबाट ‘पिता’ शब्द सिद्ध भएको छ । ‘यः

पाति सर्वान् स पिता’ सबैको रक्षक-जस्तो पिता आफ्ना सन्तानप्रति सदा कृपालु भई सधैं उनीहरूको उन्नति चाहन्छ, त्यस्तै परमेश्वर सबै जीवहरूको उन्नति चाहने हुनाले उसको नाम ‘पिता’ हो ।

‘यः पितृणां पितामहः’ पिताहरूको पनि पिता हुनाले परमेश्वरको नाम ‘पितामह’ हो ।

‘यो मीमिंते मानयति सर्वाञ्जीवान् स माता’ जस्तो पूर्णकृपायुक्त आमा आफ्ना सन्तानको सुख र उन्नति चाहिन्छन् त्यस्तै परमेश्वर पनि सबै जीवको उन्नति हुनाले उसको नाम ‘माता’ हो ।

‘चर गतिभक्षणयोः’ आङ्पूर्वक यस धातुबाट ‘आचार्य्य’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘य आचारं ग्राहयति, सर्वा विद्या बोधति स आचार्य ईश्वरः’ सत्य आचार ग्रहण गराउने र सर्वविद्याप्राप्तिको हेतु भई सबै विद्या प्राप्त गराउने हुनाले परमेश्वरको नाम आचार्य हो ।

‘गृ शब्द’ यस धातुबाट ‘गुरु’ शब्द बनेको छ । ‘ये धर्म्यान् शब्दान् गृणात्युपदिशति स गुरुः’ ‘स पूर्वेषामपि गुरुः कालानवच्छेदात्’ (योग०) । सत्यधर्मप्रतिपादक, सकलविद्ययुक्त, वेदको उपदेश गर्ने, सृष्टिको आदिमा अग्नि, वायु, आदित्य, अङ्गिरा स ब्रह्मा आदि गरुहरूको पनि गुरु तथा कहिल्यै नाश नहुने हुनाले त्यस परमेश्वरको नाम ‘गुरु’ हो ।

‘अज गतिक्षेपणयोः, जनि प्रादुर्भावे’ यी धातुहरूबाट ‘अज’ शब्द बन्द छ । ‘योऽजति सृष्टिं प्रति सर्वान् प्रकृत्यादीन् पदार्थान् प्रतक्षपति, जानाति, कदाचिन्न जायते सोऽजः’ प्रकृतिका सबै अवयव-आकाशदि भूत परमाणुहरूलाई यथायोग्य मिलाउने, शरीरसँग जीवको सम्बन्ध गराएर जन्म दिने र स्वयं कहिल्यै जन्म नलिने हुनाले ईश्वरको नाम ‘अज’ हो ।

‘बृह बृहि वृद्धौ’ यी धातुहरूबाट ‘ब्रह्मा’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘योऽखिलं जगन्निर्माणेन बर्हति वर्द्धं यति स ब्रह्मा’ सम्पूर्ण जगत्को रचना गरेर बढाउने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘ब्रह्मा’ हो ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ यो तैत्तिरीय उपनिषद्को वचन हो ।

‘सन्तीति सन्तस्तेषु सत्सु साधु तत्सत्यम् । यज्जानाति चराऽचरं जगतज्ञानम् । न विद्यतेऽन्तोऽवधिर्मर्यादा यस्य तदनन्तम् । सर्वेभ्यो बृहत्त्वाद् ब्रह्म ।’ भएमा पदार्थलाई ‘सत्’ भनिन्छ तिनमा पनि उत्तम हुनाले परमेश्वरको नाम ‘सत्य’ हो । जात्रे हुनाले परमेश्वरको नाम ‘ज्ञान’ हो । अन्त, अवधि र मर्यादा अर्थात् यति लामो, चौडा, सानो,

टूलो आदि परिमाण नभएको हुँदा परमेश्वरको नाम 'अनन्त' हो। सबैभन्दा बृहत हुनाले पनि ईश्वरको नाम 'ब्रह्म' हो।

'डुदञ्ज दाने' यस धातुबाट 'आड्' पूर्वक 'आदि' शब्द र त्यस 'नज' पूर्वक 'अनादि' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यस्मात् पूर्व नास्ति परं चास्ति स आदिरित्युच्यते। न विद्यते आदिः कारणं यस्य सोऽनादिरीश्वरः।' पहिले नभएको र पछि हुनेलाई 'आदि' भनिन्छ। आदि कारण केही पनि नभएको हुँदा परमेश्वरको नाम 'अनादि' हो।

'टुनदि समृद्धौ' 'आड्' पूर्वक यस धातुबाट 'आनन्द' शब्द बन्दछ। 'आनन्दन्ति सर्वे मुक्ता यस्मिन् यद्वा यः सर्वाञ्जीवानानन्दयति स आनन्दः' जो आनन्दस्वरूप छ र जसमा सबै मुक्त जीवहरू आनन्दित हुन्छन् अनि जो धर्मात्मा जीवलाई आनन्दयुक्त गर्छ, त्यसैले ईश्वरको नाम 'आनन्द' हो।

'अस भुवि' यस धातुबाट 'सत्' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यदस्ति त्रिषु कालेषु न बाध्यते तत्सद् ब्रह्म' सदा रहने अर्थात् भूत, भविष्य र वर्तमान सबै कालमा विद्यमान हुनाले परमेश्वरलाई 'सत्' भनिन्छ।

'चित्ती संज्ञाने' यस धातुबाट 'चित्' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यश्चेतति चेतयति संज्ञापयति सर्वान् सज्जनान् योगिनस्तच्चित्परं ब्रह्म' आफू चेतनस्वरूप भई सबै जीवहरूलाई चेतनशील बनाउने र सत्य-असत्य जनाउने हुनाले परमात्माको नाम 'चित्' हो। यी तीनै शब्द विशेषण हुनाले परमेश्वरलाई 'सच्चिदानन्दस्वरूप' भनिन्छ।

'यो नित्यध्रुवोऽचलोऽविनाशी स नित्यः' निश्चल अविनाशी हुनाले ईश्वरलाई 'नित्य' भनिन्छ।

'शन्ध शुद्धौ' यसबाट 'शुद्ध' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यः शुन्धति सर्वान् शोधयति वा स शुद्ध ईश्वरः' स्वयं पवित्र, सबै अशुद्धि रहित भई सबैलाई शुद्ध गर्ने हुनाले ईश्वरको नाम 'शुद्ध' हो।

'बुध अवगमने' यस धातुबाट 'वत्' प्रत्यय हुँदा 'बुद्ध' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यो बुद्धवान् सदैव ज्ञाताऽस्ति स बुद्धो जगदीश्वरः' सधैं सबैलाई जान्ने हुनाले ईश्वरको नाम 'बुद्ध' हो।

'मुच्लृ मोचने' यस धातुबाट 'मुक्त' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यो मुञ्जयति मोचयति वा मुमुक्षुन् स मुक्तो जगदीश्वरः' सर्वदा अशुद्धिहरूभन्दा पृथक् रही मुमुक्षुहरूलाई क्लेशबाट छुटाउने हुनाले परमात्माको नाम 'मुक्त' हो।

'अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो जगदीश्वरः' यसैकारण

परमेश्वरको स्वभाव 'नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त' हो।

'निर्' र 'आड्' पूर्वक 'डुकृञ् करणे' यस धातुबाट 'निराकार' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'निर्गत आकारात्स निराकारः' जसको कुनै आकार छैन र जो कहल्यै शरीर धारण गर्दैन, त्यसैकारण परमेश्वरको नाम 'निराकार' हो।

'अञ्ज व्यक्तिलक्षणकान्तिगतिषु' यस धातुबाट 'अञ्जन' शब्द र त्यसमा 'निर्' उपसर्ग लगाउँदा 'निरञ्जन' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'अञ्जनं व्यक्तिलक्षणं कुकाम इन्द्रियैः प्राप्तिश्चेत्यस्माद्यो निर्गतः पृथग्भूतः स निरञ्जनः' व्यक्ति अर्थात् आकृति, म्लेच्छाचार, दुष्टकामना र चक्षु आदि इन्द्रियहरूको विषयमार्गभन्दा पृथक् हुनाले ईश्वरको नाम 'निरञ्जन' हो।

'गण संख्याने' यस धातुबाट 'गण' शब्द सिद्ध हुन्छ। यसमा 'ईश' वा 'पति' शब्द राख्दा 'गणेश' र 'गणपति' बन्दछन्। 'ये प्रकृत्यात्पा जडा जीवाश्च गणयन्ते संख्यायन्ते तेषामीशः स्वामी पतिपालको वा' प्रकृति आदि जड र जीव आदि प्रख्यात पदार्थहरूको स्वामी वा पालक हुनाले ईश्वरको नाम 'गणेश' वा 'गणपति' हो।

'यो विश्वमीष्टे स विश्वेश्वरः' संसारको अधिष्ठाता हुनाले परमेश्वरको नाम 'विश्वेश्वर' हो।

'यः कूटेऽनेकविधव्यवहारे स्वस्व रूपेणैव तिष्ठति स कूटस्थः परमेश्वरः' सबै व्यवहारहरूमा व्याप्त र सबै व्यावहारहरूको आधार भएर पनि कुनै व्यवहारमा आफ्नो रूप नबदल्ने हुनाले परमेश्वरको नाम 'कूटस्थ' हो।

'देव' शब्दका जति अर्थ लेखिए, त्यति नै 'देवी' शब्दका पनि हुन्छन्। परमेश्वरका नाम तिनै लिङ्गमा छन्, जस्तै— ब्रह्म चित्तिरीश्वरश्चेति। ईश्वरको विशषण हुँदा 'देव' र चित्तिको विशेषण हुँदा 'देव' हुन्छ। यसैले ईश्वरको नाम 'देवी' हो।

'शक्लृ शकृतौ' यस धातुबाट 'शक्ति' शब्द बन्दछ। 'यः सर्वं जगत् कर्तुं शक्नोति स शक्तिः' सब जगत्लाई बनाउन समर्थ हुनाले परमेश्वरको नाम 'शक्ति' हो।

'श्रिञ् सेवायाम्' यस धातुबाट 'श्री' शब्द सिद्ध हुन्छ। 'यः श्रीयते सेव्यते सर्वेण जगदा विद्वद्भिर्योगिभिश्च स श्रीरीश्वरः' सब जगत् सबै विद्वान् र योगिजनद्वारा सेवन गरिने हुनाले परमात्माको नाम 'श्री' हो।

‘लक्ष दर्शनाङ्कनयोः’ यस धातुबाट ‘लक्ष्मी’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यो लक्षयति पश्यत्यङ्कते चिह्नयति चराऽचरं जगदथवा वेदैराप्तैर्योगिभिश्च यो लक्ष्यते स लक्ष्मीः सर्वप्रियेश्वरः’ सबै चराऽचर जगत्लाई देख्ने र चिह्नित गर्ने अर्थात् दृश्य बनाउने, जस्तै— शरीरका नेत्र, नासिका आदि, वृक्षका पत्र, पुष्प, फल, मूल आदि, पृथ्वी वा जलका कृष्ण, रक्त, श्वेत, मृत्तका, पाषाण, चन्द्र, सूर्य आदि, बनाउने तथा सबैलाई देख्ने, सबै शोभाहरूको पनि शोभा अनि वेदादि शास्त्र वा धार्मिक विद्वान् योगीहरूको लक्ष्य अर्थात् देख्न योग्य हुनाले परमेश्वरको नाम ‘लक्ष्मी’ हो ।

‘सु गतौ’ यस धातुबाट ‘सरस्’ र त्यसबाट ‘मत्तुप्’ र ‘डीप्’ प्रत्यय हुँदा ‘सरस्वती’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘सरो विविधं ज्ञानं विद्यते यस्यां चित्तौ सा सरस्वती’ विविध विज्ञान अर्थात् शब्द अर्थ सम्बन्ध प्रयोगको यथावत् ज्ञान हुनाले परमेश्वरक नाम ‘सरस्वती’ हो ।

‘सर्वाः शक्तयो विद्यन्ते यस्मिन् स सर्वशक्तिमानीश्वरः’ आफ्नो कार्य गर्न अन्य कसैका सहायताको इच्छा नगर्ने, आफ्नै सामर्थ्यले आफ्ना सबै काम पूर्ण गर्ने हुनाले परमात्माको नाम ‘सर्वशक्तिमान्’ हो ।

‘णीञ् प्रापणे’ यस धातुबाट ‘न्याय’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः’ यो वचन न्यायसूत्रहरूमा वात्स्यायनकृत भाष्यको हो । ‘पक्षपातराहित्याचरणं न्यायः’ प्रत्यक्ष आदि प्रमाणहरूको परीक्षाबाट सत्य सत्य सिद्ध भएको तथा पक्षपात रहित धर्मरूप आचरणलाई न्याय भनिन्छ । ‘न्यायं कर्तुं शीलमस्य स न्यायकारीश्वरः’ जसको न्याय अर्थात् पक्षपातरहित धर्म गर्ने नै स्वाभाव छ, यसैले उस ईश्वरको नाम ‘न्यायकारी’ हो ।

‘दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु’ यस धातुबाट ‘दया’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘दयते ददाति गच्छति रक्षति हिनस्ति यया सा दया, बह्वी दय विद्यते यस्य स दयालुः परमेश्वरः’ अभय दिने, सत्य असत्य सबै विद्या ज्ञाने, सबै सज्जनहरूको रक्षा गर्ने र दुष्टहरूलाई यथायोग्य दण्ड दिने हुनाले परमात्माको नाम ‘दयालु’ हो ।

‘द्वयोर्भावो द्वाभ्यामितं सा द्विता द्वीतं वा सैव तदेव वा द्वैतम्, न विद्यते द्वैतं द्वितीयेश्वरभावो र्यास्मस्तद्वै तम् । अर्थात् सजातीय विजातीयस्वगतभेदशून्यं ब्रह्म’ दुई हुनु वा दुई युक्त हुनु द्विता, द्वीत वा द्वैत भनिन्छ । परमेश्वर द्वैत रहित छ । सजातीय जस्तै मानिसको मानिस,

विजातीय, जस्तै मानिसको भिन्न जातिका वृक्ष, पाषाण आदि, स्वगत जस्तै शरीरमा आँखा, नाक, कान आदि अवयवहरूको भेद हुन्छ त्यस्तै सजातीय ईश्वर विजातीय ईश्वर वा आफ्नै आत्मामा तत्वान्तर वस्तुहरूरहित एक परमात्माको नाम ‘अद्वैत’ हो ।

‘गुण्यन्ते ये ते गुणा वा यैर्गुणयन्ति ते गुणाः, यो गुणेभ्यो निर्गतः निर्गुण ईश्वरः’ सत्त्व, रज, तम, रूप, रस, स्पर्श, गन्ध आदि जति पनि जडका गुण र अविद्या, अल्पज्ञता, राग, द्वेष, अविद्या आदि क्लेश जीवका गुण हुन् यी सबैभन्दा ईश्वर पृथक् छ । यसमा ‘अशब्दमस्पर्शमरूमव्ययम्’ इत्यादि उपनिषद्हरूको प्रमाण छ । शब्द, स्पर्श, रूप आदि गुणरहित हुनाले परमात्माको नाम ‘निर्गुण’ हो ।

‘यो गुणैः सह वर्तते स सगुणः’ सबैको ज्ञान, सर्वसुख, पवित्रता, अनन्तबल आदि अणुयुक्त हुनाले परमेश्वरको नाम ‘सगुण’ हो । जस्तै— पृथ्वी गन्ध आदि गुणका कारण ‘सगुण’ र इच्छा आदि गुणरहित हुनाले ‘निर्गुण’ हो, त्यस्तै जगत् र जीवका गुणरहित हुनाले परमेश्वर ‘निर्गुण’ र सर्वज्ञ आदि गुण सहित हुनाले ‘सगुण’ हो । अर्थात् प्रत्येक पदार्थ ‘सगुण’ पनि हुन्छ अनि ‘निर्गुण’ पनि । जस्तै— जड पदार्थहरूमा चेतनको गुण नहुनाले ‘निर्गुण’ र आफ्ना गुण हुनाले ‘सगुण’ अनि जीनमा जडको गुण नहुनाले ‘निर्गुण’ र इच्छा आदि आफ्ना गुण हुनाले ‘सगुण’ पनि हुन्छ । यस्तै परमेश्वरमा पनि बुझ्नु पर्छ ।

‘अन्तर्यन्तुं नियन्तुं शीलं यस्य सोऽयमन्तर्यामी’ सबै प्राणी र अप्राणीरूप जगत्भिन्न व्यापक भई सबैको नियमन गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘अन्तर्यामी’ हो ।

‘यो धर्मे राजते स धर्मराजः’ धर्ममा नै प्रकाशमान्, अधर्मरहित र धर्मकै प्रकाश गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘धर्मराज’ हो ।

‘यमु उपरमे’ यस धातुबाट ‘यम’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘यः सर्वान् प्राणिनो नियच्छति स यमः’ सबै प्राणिहरूका कर्मको फल दिने व्यवस्था गर्ने र अन्यायरहित हुनाले परमात्माको नाम ‘यम’ हो ।

‘भज सेवायाम्’ यस धातुबाट ‘भग’ र यसबाट ‘मत्तुप्’ प्रत्यय गर्दा ‘भगवान्’ शब्द सिद्ध हुन्छ । ‘भगः सकलैश्वर्य्यं सेवनं वा निद्यते यस्य स भगवान्’ जो समग्र ऐश्वर्य्य युक्त छ वा भजन गर्न, सेवा गर्न योग्य छ, त्यस ईश्वरको नाम ‘भगवान्’ हो ।

‘मन ज्ञाने’ यस धातुबाट ‘मन’ शब्द बन्दछ । ‘यो मन्यते स मनुः’ विज्ञानशील र मात्र योग्य हुनाले ईश्वरको नाम ‘मनु’ हो ।

‘पृ पालनपूरणयोः’ यस धातुबाट ‘पुरुष’ शब्द सिद्ध भएको छ। ‘यः स्वव्याप्तया चराऽचरं जगत् पृणाति पूरयति वा स पुरुषः’ सब जगत्मा पूर्ण भई रहेको हुँदा परमेश्वरको नाम ‘पुरुष’ हो।

‘डुभृञ् धारणपोषणयोः’, ‘विश्व’ पूर्वक यस धातुबाट ‘विश्वम्भर’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यो विश्वं बिभर्ति धरति पुष्पाति वा स विश्वम्भरो जगदीश्वरः’ जगत्को धारण र पोषण गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘विश्वम्भर’ हो।

‘कल संख्याने’ यस धातुबाट ‘काल’ शब्द बनेको छ। ‘कलयति संख्याति सर्वान् पदार्थान् स कालः’ जगत्का सबै पदार्थ र जीवहरूको गणना गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘काल’ हो।

‘शिष्लृ विशेषणे’ यस धातुबाट ‘शेष’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः शिष्यते स शेषः’ उत्पत्ति र प्रलयबाट शेष रहने अर्थात् बची रहने हुनाले परमात्माको नाम ‘शेष’ हो।

‘आप्लृ व्याप्तौ’ यस धातुबाट ‘आप्त’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः सर्वान् धर्मात्मन आप्नोति वा सर्वैर्धर्मात्मभिराप्यते छलादिरहितः स आप्तः’ सत्योपदेशक, सकलविद्यायुक्त, सबै धर्मात्माहरूलाई प्राप्त हुने र धर्मात्माहरूद्वारा प्राप्त हुने योग्य तथा छलकपट रहित हुनाले परमात्माको नाम ‘आप्त’ हो।

‘डुकृञ् करणे’, ‘शम्’ उपपदपूर्वक यस धातुबाट ‘शङ्कर’ शब्द सिद्ध भएको छ। ‘यः शङ्कल्याणं सुखं करोति स शङ्करः’ कल्याण अर्थात् सुख प्रदान गर्ने हुनाले ईश्वरको नाम ‘शङ्कर’ हो।

‘महत्’ शब्द पूर्वक ‘देव’ शब्दबाट महादेव’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यो महतं देवः स महादेवः’ महान् देवहरूको पनि देव अर्थात् विद्वान्हरूको पनि विद्वान्, सूर्य आदि पदार्थहरूको प्रकाशक हुनाले परमात्माको नाम ‘महादेव’ हो।

‘प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च’ यस धातुबाट ‘प्रिय’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः पृणाति प्रीयते वा स प्रियः’ सबै धर्मात्मा, मुमुक्षु र शिष्यहरूलाई प्रशन्न गर्ने अनि सबैले कामना गर्ने योग्य हुनाले ईश्वरको नाम ‘प्रिय’ हो।

‘भू सत्तायाम्’, ‘स्वयं’ पूर्वक यस धातुबाट ‘स्वयम्भू’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः स्वयं भवति स स्वयम्भूरीश्वरः’ कहिल्य कसैबाट उत्पन्न नहुने र आफैँमा आफैँ विद्यमान हुनाले परमात्माको नाम ‘स्वयम्भू’ हो।

‘कु शब्दे’ यस धातुबाट ‘कवि’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘यः कौति

शब्दयति सर्वा विद्याः स कविरीश्वरः’ वेदद्वारा सबै विद्याको उपदेशकर्तृता र वेत्ता हुनाले परमेश्वरको नाम ‘कवि’ हो।

‘शिवु कल्याणे’ यस धातुबाट ‘शिव’ शब्द सिद्ध हुन्छ। ‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ यसबाट शिवु धातु मानिन्छ। कल्याणस्वरूप र कल्याण गर्ने हुनाले परमेश्वरको नाम ‘शिव’ हो।

यी सय नाम परमेश्वरका लेखिएका हुन्, तर यी बाहेक परमात्माका असंख्य नाम छन्। परमेश्वरका गुण, कर्म, स्वभाव अनन्त हुनाले उसका नाम पनि अनन्त छन्। प्रत्येक गुण, कर्म र स्वाभावको एक— एक नाम हुन्छ। यसैले यी मैले लेखेका नाम समुद्र अगाडि थोपा बराबर हुन्। किनभने वेदादि शास्त्रहरूमा परमात्माका असंख्य गुण, कर्म, स्वाभावको व्याख्या छ। उनलाई पढ्न—पढाउनाले ज्ञान हुन सक्छ र अन्य पदार्थहरूको पूरा—पूरा ज्ञान पनि वेदादि शास्त्र पढ्नेलाई नै हुन सक्छ।

प्रश्न—जसरी अरू ग्रन्थकारहरू ग्रन्थको आरम्भ, मध्य र अन्तमा मङ्गलाचरण गर्छन् त्यस्तै तपाईंले किन गर्नु वा लेख्नु भएन ?

उत्तर—मैले यसो गर्नु ठीक थिएन, किनभने आदि, मध्य र अन्तमा मङ्गलाचरण गर्नेका ग्रन्थको आदि, मध्य र अन्त बाहेक सबै लेख अमङ्गल होला। यसैले ‘मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनाच्छ्रुति-तश्चेति’ यो सांख्यशास्त्रको वचन हो। यसको अभिप्राय ‘न्याय, पक्षपातरहित, सत्य, वेदोक्त ईश्वरको आज्ञाको यथावत् सर्वत्र सदा आचरण गर्नु नै मङ्गलाचरण’ हो। ग्रन्थको मङ्गलाचरण हुन सक्तैन। महाशय महर्षिहरूको लेख हेर्नुहोस्—

‘यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि’

यो तैत्तिरीय उपनिषद्को वचन हो।

हे प्रिय, तिमीले अनवद्य, अनिन्दनीय अर्थात् धर्मयुक्त कर्म गर्नुपर्छ, अधर्मयुक्त होइन। यसैले आधुनिक ग्रन्थहरूमा देखापरेका ‘श्री गणेशाय नमः’, ‘सीतारामाभ्यं नमः’, ‘राधाकृष्णाभ्यं नमः’, ‘श्री गरुडचरणार-विन्दाभ्यां नमः’, ‘हनुमते नमः’, ‘दुर्गायै नमः’, ‘बटुकाय नमः’, ‘भैरवाय नमः’, ‘शिवाय नमः’, ‘सरस्वत्यै नमः’, ‘नारायणाय नमः’, इत्यादि लेखहरूलाई बुद्धिमानहरू वेद र शास्त्रहरूको विरुद्ध हुनाले मिथ्य ने समझ्छन्। किनभने वेद र ऋषिहरूका ग्रन्थहरूमा कतै पनि यस्तो मङ्गलाचरण पाइँदैन। आर्ष ग्रन्थहरूमा ‘ओ३म्’ तथा ‘अथ’ शब्द भने देखिन्छन्। जस्तै—

‘अथ शब्दानुशासनम्,’ ‘अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते’ ।
यो व्याकरण महाभाष्य । ‘अथातो धर्मजिज्ञासा,’ ‘अथेत्यानन्तर्ये
वेदाध्ययनानन्तरम्’ । यो पूर्वमीमंसा । ‘अथातो धर्म व्याख्यास्यामः,’
१ । १ । १ ‘अथेति धर्मकथनानन्तरं धर्मलक्षणं विशेषेण
व्याख्यास्यामः’ ।

—यो वैशेषिक दर्शन ।

‘अथ योगानुशासनम्,’ १ । १ ‘अथेत्ययमधिकारार्थः’ यो
योगशास्त्र ।

‘अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः’ ‘सांसारिक-
विषयभोगानन्तरं त्रिविध दुःखात्यन्तनिवृत्त्यर्थः प्रयत्नः कर्तव्यः’ ।

—यो सांख्यशास्त्र ।

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ । चतुष्टयसाधनसंपत्त्यनन्तरं
ब्रह्मजिज्ञास्यम् ॥ —यो वेदान्त सूत्र यो

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ ।

—यो छान्दोग्य उपनिषद्को १ । १ । १ वचन हो ।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्’ ।

—यो माण्डूक्य उपनिषद्को आरम्भको वचन हो ।

यस्तै अरू ऋषिमुनिका ग्रन्थहरूमा पनि ओम्’ र ‘अथ’ शब्द
लेखिएका छन्, त्यस्तै ‘अग्नि, इन्द्र, अग्नि, ये त्रिषप्ताः परियन्ति’ यी
शब्दहरू चारै वेदका आदिमा लेखिएका छन् । ‘श्री गणेशाय नमः’
आदि शब्द कतै छैनन् । वैदिक पुरुषद्वारा वेदको आरम्भ लेखिने र
पढिने गरिएको ‘हरिः ओम्’ पौराणिक र तान्त्रिकहरूले मिथ्या
कल्पनाबाट सिकेका हुन् । वेदादि शास्त्रहरूमा ‘हरि’ शब्द आदिमा
कतै छैन । यसकारण ‘ओ३म्’ वा अथ’ शब्द नै ग्रन्थको आदिमा
लेख्नु पर्दछ । यो अलिकतिमात्र ईश्वरको विषयमा लेखियो । यसपछि
शिक्षाको विषयमा लेखिने छ ।

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषविभूषित ईश्वरनामविषये

प्रथमः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ १ ॥

अथ द्वितीय-समुल्लासः

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामः

‘मातृमान् पितृमानाचार्यवान् पुरुषो वेद’ ।

—यो शतपथब्रह्मणको वचन हो ।

वास्तवमा आमा, बुवा र आचार्य यी तीन उत्तम शिक्षक भए भने
मानिस ज्ञानवान् हुन्छ । माता, पिता धार्मिक र विद्वान् भएको कुल धन्य
र सन्तान पनि भाग्यवान् हुन्छन् । सन्तानलाई आमाबाट प्राप्त भएजति
उपदेश र उपकार अरू कसैबाट प्राप्त हुन सक्तैन । सन्तानप्रति आमाले
जति प्रेम र हित अरू कोही गर्दैन । यसैले ‘मातृमान्’ अर्थात् ‘प्रशस्ता
धार्मिकी विदुषी माता विद्यते यस्य स मातृमान्’ । गर्भाधान देखि विद्या
पूर्ण नभएसम्म सदाचरणको उपदेश गर्ने आमा धन्य हुन् । आमा—
बाबुले गर्भाधान अघि, पछि र मध्यमा पनि मादक द्रव्य, दुर्गन्ध, रूक्ष,
बुद्धिनाशक पदार्थहरू त्याग गरेर शान्ति, आरोग्य, बल, बुद्धि, पराक्रम
र सुशीलता प्राप्त गराउने घ्यू, दूध, मिष्ट, अन्नपान आदि श्रेष्ठ पदार्थहरू
सेवन गर्नु उचित हुन्छ । यसबाट राजस् र वीर्य पनि दोषरहित भई
अति उत्तम गुणयुक्त हुन्छ । ऋतुगमन विधि अनुसार रजोदर्शन भएको
पाँचौं दिनदेखि सोह्रौं दिन सम्म ऋतुदान गर्ने समय हो । यिनमा
रजदर्शनका दिनदेखि आरम्भका चार दिन छोड्नु पर्छ । शेष बाह्र
दिनमा एकादशी र त्रयोदशीलाई छोडी बाँकी दश रात्रिमा गर्भाधान गर्नु
उत्तम हुन्छ । रजोदर्शनका दिनदेखि सोह्रौं रात्रिपछि भने समागम गर्नु
हुन्न । फेरि त्यस्तै ऋतुदान समय नआएसम्म र गर्भ रहेको भए एक
वर्षसम्म समागम गर्नु हुदैन । दुबैको शरीरमा आरोग्य, परस्पर प्रसन्नता
भएको र कुनै किसिमको दुःख शोक नभएको बेलामा समागम गर्नुपर्छ ।
चरक, सुश्रुतमा, बताए अनुसार खान-पान आदि तथा मनुस्मृतिमा
लेखिए अनुसार स्त्री र पुरुष प्रसन्नताको व्यवहार गर्नुपर्छ । गर्भाधान
पछि स्त्रीले धेरै सावधानीपूर्वक खान-पान र व्यवहार गर्नुपर्छ । त्यसपछि
एक वर्षसम्म स्त्रीले पुरुष सँग गर्नुहुन्न र सन्तान जन्म नभएसम्म बुद्धि,
बल रूप, आरोग्य, पराक्रम, शान्ति आदि गुणकारक पदार्थहरू मात्र
सेवन गर्नुपर्छ ।